

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАКРО- ТА МІКРОТОПОНІМІВ У СТРУКТУРІ ПРАЗЬКОГО ТЕКСТУ (НА ПРИКЛАДІ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ «ПРАЗЬКОЇ ШКОЛИ»)

У статті представлено аналіз ономастичного простору празького тексту на прикладі творчості поетів «празької школи». Розглянуто вживання та особливості значення макротопоніма Прага та інших мікротопонімів празького простору. Встановлено їхню поетичну функцію.

Ключові слова: «празька школа», літературна ономастика, ономастичний простір, макротопонім, мікротопонім.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз художнього тексту став об'єктом досліджень різних лінгвістичних та літературознавчих дисциплін на початку ХХ ст. Безумовно, для розуміння, осмислення та сприйняття художнього твору потрібна його комплексна інтерпретація. Не останню роль у дослідженні тексту та підтекстів відіграє система топонімів, яку використовує автор, щоб реалізувати творчий задум. Топоніми активно використовують у створенні художнього цілого, а також як засіб художнього відображення світу, обов'язковий компонент художнього тексту.

Вивчення реальної топоніміки започатковане давно. Цей розділ ономастики привертав увагу не одного покоління лінгвістів. Лише у другій половині ХХ ст. виокремився новий напрямок дослідження власних назв у художньому тексті, який отримав назву – літературна ономастика. Вона виникла на межі ономастики зі стилістикою, поетикою, лінгвістикою тексту та літературознавством.

Безпосереднє вивчення топонімів у літературно-художньому тексті започатковане не так давно, зрештою, як і ономастика художнього твору загалом. Хоча топоніми є найбільш очевидним і чітким засобом локалізації місця дії у творі і, як антропоніми, мають конкретне емоційно-експресивне навантаження, питання їхньої стилістичної ролі й функціональних ознак у художньому творі вивчено недостатньо. Однією з причин є те, що основна увага приділяється антропонімам як центрові ономастичного простору. Інша полягає у їх

кількісному складі – не в кожному літературному творі можна натрапити на топонімічні одиниці і в такій кількості, яка дала б змогу проаналізувати їх із стилістичного погляду.

На сьогодні існує чимало досліджень, присвячених загальним і жанровим проблемам топоніміки у художньому тексті. Серед них слід відзначити праці Ю. Карпенка, І. Марунича, Т. Немировської, С. Перкаса, В. Топорова, О. Фоякової, М. Фененка, у яких розглянуто функціонування топонімів у творах російських та українських письменників.

Більшість праць у царині топоніміки присвячена дослідженню топонімічного простору прозових текстів, а не поетичних. Хоча поетоніми, як термінологічні позначення власних імен, найкраще виявляють свою багатофункціональну сутність саме у поетичному тексті, оскільки лише в такому літературному середовищі поетоніми завдяки своїй специфіці мають необмежені можливості щодо конотування, змістового та експресивного наповнення. Т. Немировська запропонувала схему поділу літературної онімії за родами та жанрами художнього твору, виділяючи три її види: онімію поезії, онімію художньої прози й онімію драматургії [4, с. 34].

Спираючись на вищенаведену класифікацію, *мета* нашої розвідки – дослідити топонімічний простір пражського тексту на матеріалі поетичних творів представників «празької школи», оскільки саме конотативно забарвлені топонімічні одиниці і формують ядро пражського тексту.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*: окреслити загалом теоретичні засади літературної ономастики та розглянути її відмінності від ономастики реальної; оглянути функціонування мікро- та макротопонімів у структурі пражського тексту; з'ясувати їхню семантико-стилістичну та текстотвірну роль; показати місце ономастичних одиниць у структурі пражського тексту для його детальнішого вивчення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Прага з моменту свого заснування була місцем зіткнення різних культур та народів. Етнічну особливість багатомовної Праги влучно окреслив пражський німецькомовний письменник єврейського походження Оскар Вінер, котрий назвав місто на Влтаві «*Dreivolkerstadt*», тобто «містом трьох народів» – чеського, німецького та єврейського [7, с. 287]. Крім них, тут мешкали італійці,

французи, іспанці, голландці, шотландці, ірландці, дещо пізніше – південні та східні слов'яни.

Формуванню «празького тексту» сприяло не лише багатство міського фольклору, а й неординарність празького історичного та культурного ландшафту, який пов'язаний з однією з головних особливостей чеської столиці – її поліетнічністю. Така гетерогенність Праги пояснюється існуванням на її території включно до середини ХХ ст. різних культур, кожна з яких залишила свій неповторний слід у канві празького тексту.

Празький текст остаточно формується на межі ХІХ–ХХ ст. Це період, коли Прага з провінційного міста австро-угорської монархії перетворилася більше ніж на 40 років (1895–1938 рр.) в один із найголовніших європейських осередків літератури, малярства та архітектури, в місто, де мешкали емігранти з усієї Європи.

У результаті активну участь у формуванні празької історії брали не лише чехи, а й представники інших націй, котрі в той чи інший час мешкали на території Праги. Така доля спіткала й українських поетів-емігрантів, які з тих чи інших причин змушені були покинути батьківщину й емігрувати до Чехословаччини. Тому часто празький період їхньої творчості характеризувався активним сплеском уваги до зображення чеських міст, що мало чималий вплив на формування празького тексту.

Празький текст неоднорідний за своєю структурою, тому можливо вивчити його як щось ціле, так і його окремі елементи. У межах нашої розвідки ми не в змозі проаналізувати всі текстотвірні складники, тому зупинимося на аналізі його топонімічного елемента, на прикладі творчості представників «празької школи».

З усіх категорій лексики саме топонімія найвиразніше зберігає безпосередні й реальні співвідношення між явищами мови й різними сторонами суспільного життя. Кожен народ дає свої назви водам, лісам, пам'яткам мистецтва. У цих назвах відбито історію його матеріальної і духовної культури, побут. Тому топоніми, котрі органічно вплетені в канву поетичних творів, становлять цінне, а часом і єдине джерело вивчення історії та культури певного народу. Вони беруть активну участь у передачі авторського задуму, сприяють формуванню змістової структури тексту, взаємодіють з іншими текстовими компонентами, відіграють роль ключових елементів.

Творчість поетів «празької школи» представлена топонімами макро- й мікрорівня. Щоправда, їхні просторові розміри у рамках дослідження дещо умовні, оскільки макро- та мікрорівні проєктуються на вимір міста, яке просторово обмежене, тому макротопонімом виступає ойконім Прага, а мікротопонімами – все те, що заповнює празький простір.

Використання топонімів не випадкове, а відображає реальну картину світу, котра переломлюється через індивідуально-авторську картину світу. Вводячи їх у контекст, поет має свою мету, починаючи від простої локалізації місця дії до перетворення окремих топонімів у символи. Саме такі критерії відповідають за формування ядерно-периферійних відносин усередині розрядів топонімів, котрі складають топонімічний простір празького тексту. Але часто один і той же топонім може належати як до зони периферії, так і до ядра.

Так, наприклад, назва столиці Чехословаччини у поетичній творчості «празької школи» багатопланова. Макротопонім Прага та похідні від нього апелятиви, наприклад «празький» та ін., можуть виконувати номінативну функцію і виступати засобом локалізації місця. О. Ольжич у вірші «*Ах, ці літні, ці червоні вишеградські ранки...*» рефлектує Прагу лише як місто-горизонталь, зображене у конкретному історичному зрізі, де на тлі Праги за допомогою мікротопонімів поет моделює події, до яких він завжди лине душею, згадує свої щасливі студентські роки, Влтаву, Градчани, містечко неподалік Праги – Горні Черношице, куди їздив на вихідні:

*Ах, ці літні, ці червоні вишеградські ранки,
Коли раз у раз на сходах б'ють дверима,
Милий міст, Влтава мрійно-зизоока,
І фіялкові на злотнім тлі Градчани
В Черношицах?... Певне, свищуть коси [5, с. 56].*

Поет не антропоморфізує місто, не наділяє його надреальними властивостями, немає будь-якої ідеалізації чи міфологізації. Та інколи на перший погляд вживання топоніма нейтральне, але насправді експресія глибоко прихована. Тому топонім потрібно розглядати в контексті, без нього він не має жодних додаткових конотацій, окрім локалізації дії. Лише лексичне оточення в змозі активізувати додаткові значення, підсилити експресивність та емоційну забарвленість топоніма.

У поезії-спогаді О. Теліги «*Люблю я проходити помалу...*», на перший погляд, Прага – це лише тло, на котрому минали юні роки поетеси:

*Люблю я проходити помалу
В час, коли засвітять ліхтарі,
По старому празькому цвинтарі,
Скрізь подвір'я й вулички старі* [6, с. 18].

Але вже у другій частині вірша вплетення таких незначних лексем, як «хвилююче знайома площа», «старий дім», «оце вікно» та ін. у контекст ойконіма Прага створює семантичне поле, яке безпосередньо стосується життя ліричного героя:

*Далі, далі до старого дому,
Де горить блакитнуватий світ,
Площа там - хвилююче знайома,
І до себе вабить темний вхід* [6, с. 19].

Отже, окрім вичерпної картини, своєрідної атмосфери та емоційно-почуттєвої аури міста, формуються ще й досить фрагментарні відомості про цілий ряд міських топосів, які так тонко відчуває поетеса. Починаючи мікрорівнем міста: подвір'я, вулиці, будинки, Карлів міст, Влтава, празький цвинтар та інші топоси, які формують цілісність столиці, та закінчуючи макрорівнем: де серед усіх вулиць, лише одна така рідна та знайома, серед моря будинків лише один не такий, як усі, серед безлічі площ лише одна, котра так хвилює душу.

Безперечно, одним із важливих імпульсів, що зумовив входження концепту Прага у ментальність поета (а отже і в його твори), була специфіка особистісних життєвих вражень. Адже рецепція Праги багато в чому залежала не лише від віку, соціального стану, освіти, інтересів пражан, а й від атмосфери міста, з якою вони зіштовхнулися у Празі. Під час безпосереднього перебування в місті створюється образ, який може змінюватися або доповнюватися, оскільки у людській свідомості місто не є нерухомою аморфною масою.

Зокрема, досить цікава для росту і формування А. Гарасевича як поета друга доба його поетичної творчості, що її можна назвати празькою (1941–1945). Цей період позначений сильним впливом самої ж таки стародавньої, релігійно-містичної і таємничо-романтичної Праги, що в той час всеціло полонила молодого поета, додаючи своїм мистецьким кліматом витонченості й елегантності його віршам. Ми-

тець захоплювався історією, культурою, традиціями й історичними пам'ятками чеської столиці. У поезіях, зібраних у циклі «Стара Прага», він розповідає про історію створення таких пам'яток-символів, як собор святого Миколая, Фавстів дім, Карлштейн та ін. Готичні склепіння, кам'яні костьоли та мальовничі мощені вулички – всі ці елементи міського простору у вірші «Фавстів дім» використанні для створення яскравого емоційно насиченого образу Праги:

*Над білий брук, над готику хрестів,
Над тихе плесо сонної Влтави
І над дахи високі та просторі
Пливло угору сонце золотаве
Говорить ліс і куриться туман
Над гостроверхим профілем Градчан [1, с. 45].*

Аналізуючи емоційне тло вірша «Як згусне дим» А. Гарасевича, також помічаємо, як власний досвід поета створює індивідуальний образ міста, що формує цілий ряд празьких топосів: Карлів міст, Празький склін, Старе місто та ін.: «*Прийди один / в зелений вечір / на Карлів*», «*Там, біля склону / Старого міста*» [1, с. 76]. Ці топоси є своєрідними кодами до розуміння поетичного тексту автора.

Здебільшого використання власних назв архітектурних пам'яток столиці у творчості пражан має важливу символічну роль. Звертаючись до них у своїх творах, поети дуже часто персоніфікують їх, наділяючи певними властивостями. Так, наприклад, мікротопонім Карлів міст у вірші «У Празі» Ю. Дарагана – це місце, де накладається минуле і сучасне:

*Ось тут, біля фігур зчорнілих,
Мечі гриміли у танку
І шал борні червоно-білих
Гукав і плакав, як дикун;*

це символ віри та непереможності:

*Я сню ... Але в добу розпуки
Шепочуть: «вірую» уста... [2, с. 67].*

Макротопонім Прага у вірші О. Теліги «Люблю я проходити помалу...» – символ юності, першого кохання, найщасливіших років життя. За словами поетеси: «Прага назавжди залишиться для мене місцем, де проведені роки були наповнені чимось невловимо-прекрасним, чимось, що неодмінно зостається в душі на все життя» [6, с. 21].

Столиця Чехословаччини для О. Теліги – це передусім простір становлення особистості, самоідентифікації у суспільстві та в житті. Її вірші, написані в цей період, більшою мірою поезія, де відтворено душевний стан поетеси, переमेжований із суб'єктивними відчуттями атмосфери, духу, містичності міста, законами його існування та особливостями сприйняття міських площин.

Прага у поезії О. Ольжича – це місце, яке назавжди залишило теплий спомин у його душі. У своїх віршах поет моделює події, до яких він завжди лине душею. Він згадує свої щасливі студентські роки, які провів у Празі та у містечку неподалік – Горних Черношицях, куди їздив з Праги на вихідні. Вдало, до дрібниць відтворена атмосфера міста досягається за допомогою використання мікротопонімів у контексті таких словосполучень: *містком, що Нусле з Вишеградом лучить, милий міст, Влтава мрійно-зизоока, злотне тло Градчан:*

*А в суботу будем вже у Черношицях,
Черношицях, де цвітуть тепер «акати».
А увечері Стецько зтягне «Гриця»
І Євген всіх буде проваджати [5, с. 56].*

Відірвані від рідної землі поети-емігранти змушені були адаптуватися до нових умов. Адже відносини між українськими поетами-емігрантами і чеським середовищем були неоднозначними. Інколи це призводило швидше до цілковитої ізоляції, аніж до зацікавленості емігрантів чеськими традиціями, звичаями, історією. Разом з цим фактором негативно діяли й побутові умови, в яких жили емігранти. Віра у швидке повернення на батьківщину, звісно, не мотивувала їх і до вивчення чеської мови, що лише ускладнювало українсько-чеські відносини. Емігранти намагалися якомога більше відгородити себе від нового середовища, перебуваючи постійно у стані очікування.

У контексті розпачу, суму за батьківщиною топонім Прага може актуалізувати й інші семи. Душевні переживання емігрантської відчуженості проєктуються на їхню поетичну творчість та експлікуються за допомогою бінарної опозиції *«батьківщина / чужина»*, що є аналогією опозиції *«свій / чужий»*. Як чужий у поетичній свідомості поетів-емігрантів позиціонується простір Праги. Так, у вірші *«Під чужим небом»* Є. Маланюка ця опозиція передається за допомогою макротопонімів *«Прага / Україна»* та їх лексичного оточення відповідно, де Прага – чужий світ, неприродний (абсурдний) простір:

*Не треба ні паризьких бруків.
Ні Праги вулиць прастарих.
Все сняться материнські руки,
Стара солома рідних стріх [3, с. 348].*

Як позитивне оцінює автор усе те що, пов'язане з Україною, і передає за допомогою топоніма «херсонський простір»:

*І сниться степ Твій, сняться луки
І на узгір'ях – вітряки.
Там свист херсонського простору! /
Там вітер з кришталевих хвиль!*

та гідроніма Синюха:

*Все далі висиха Синюха,
Й лinya її весела синь [3, с. 349].*

Але іноді ця опозиція набуває ознак амбівалентності: коли можна констатувати відсутність розмежувань понять «своє / чуже». Причиною стирання межі між поняттям «свого» і «чужого» стало поступове освоєння міського середовища, цілковита асиміляція у «чужому» просторі, налагодження відносин «місто – емігрант». Найкраще це простежується на рівні заголовка, оскільки він є ключовим компонентом поетичного тексту, центром, довкола якого вибудовується увесь простір. У циклі віршів, які присвячені як батьківщині, так і чужині, використання макротопонімів Прага, Київ, Львів у заголовку і є тими знаковими маркерами, які дають змогу автору реалізувати інформаційно-стилістичну та експресивно-стилістичну функції у поетичному тексті. Такою амбівалентною рецепцією «свого» та «чужого» характеризується поетична творчість Ю. Дарагана та його вірші «Київ», «У Празі», Є. Маланюка – «Київ», «Прага», О. Ольжича – «Ах, ці літні, ці червоні вишеградські ранки...», «Полісся» та ін.

Так, поезії «Київ» та «Прага» Є. Маланюка є свідченням того, наскільки автор переймається історичним минулим столиць. У поезії «Київ» Є. Маланюк перелічує усі ключові події, яким судилося відбутися на рідній землі: «По зморі монгольського іга, / По трупній отруті Москви – / Цей город архистратига / Знову квітнув як ярий цвіт» [3, с. 34]. Безумовно, поет захоплюється й історичним минулим Праги, якій вдалося здобути незалежність і визвольна боротьба якої була йому близька: «Тут мешкав Фавст. Хрестилися мечі. / Доба точила кров веселих воєн»; «Руїн революційний ураган / Хитав штилями всіх земних верховин» [3, с. 56]

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, із вищесказаного випливає, що без дослідження контексту поезії «празької школи» вивчення теми празького тексту було б неповним. Оскільки празька література цього періоду, незалежно від мови, являє собою інтегровану єдність різних етносів та їх культур. Для чеської та німецько-єврейської культурної спільноти кінця ХІХ – початку ХХ ст. було характерне песимістичне, містичне світосприйняття Праги, що відображалось у їхніх творчих текстах. Щоправда, цей песимізм глибоко виправданий: німці передчували швидкий крах своєї культури, а чехи страждали від невирішених національних проблем, пов'язаних із переосмисленням ідей національного відродження. Так, у поетичних творах чеських авторів, таких як Ї. Карасек, В. Незвал, Я. Сейферт та ін. жахливі картини Праги набувають апокаліптичних розмірів. Серед празьких поетів-німців таку столицю зображує у своїй творчості П. Лепін, де Прага це – місце без цінностей. На відміну від своїх сучасників, українські поети-емігранти бачать чуже місто своїм затишком, не схоже на ті, що вони покинули десь у просторі батьківщини, де позаду війна, революція та переслідування. Прага постає утіленням свободи духу, культурною столицею, кордоном між Західною і Східною Європою, «містом-душею», «містом-міфом».

Перспективи подальших досліджень відкриють більш глибоке розуміння основних характеристик чеської культури та літератури, взаємодію семіотичного простору празького тексту з життям реального міста.

Джерела та література

1. Гарасевич А. До вершин. Зібрані поезії / Андрій Гарасевич. – Нью-Йорк : Молоде життя, 1959. – 119 с.
2. Дараган Ю. Срібні сурми. Поезії / Юрій Дараган. – Кіровоград : Спадщина, 2003. – 96 с.
3. Маланюк Є. Поезії / Євген Маланюк ; упорядкув. та передм. Т. Салиги ; прим. М. Старовойта. – Львів : УП ім. Івана Федорова ; «Фенікс Лтд», 1992. – 686 с.
4. Немировская Т. Некоторые проблемы литературной ономастики / Татьяна Немировская // Актуальные вопросы русской ономастики : сб. науч. тр. – Киев : УМК ВО, 1988. – С. 112–122.
5. Ольжич О. Вежі : вірші / Олег Ольжич. – Прага : [б. в.], 1940. – 45 с.
6. Теліга О. О краю мій... : твори, документи, біографічний нарис / Олена Теліга. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 496 с.
7. Dějiny Prahy II – od sloučení pražských měst v roce 1784 do současnosti. – Kol. autorů Paseka Prah-Litomyšl : 1998. – 565 s.

Климчук Юлія. Особенности функционирования макро- и микропонимов в структуре пражского текста (на примере поэтического творчества представителей «пражской школы»). В статье представлен анализ ономастического пространства пражского текста на примере творчества поэтов «пражской школы». Рассмотрено употребление и особенности значения макропонима Прага и других микропонимов пражского пространства. Установлено их поэтическую функцию. Проанализировано соотношение поэтических произведений украинских носителей пражской культуры с поэтическими трудами других этносов, которые жили в Праге в конце XIX – начале XX века. Сделано вывод, что без исследования контекста литературы «пражской школы» основательное изучение темы «пражского текста» было бы не целым.

Ключевые слова: литературная ономастика, «пражская школа», макропоним, микропоним.

Klimchuk Yuliya. The Peculiarities of Macro- and Microtoponyms Functioning in the Prague Text Structure (on the Example of «Prague School» Creative Works). In the given article the toponimic space of Prague Text is investigated on the base of European poet-emigrants' creative works (the end of XIX the beginning of XX century). The analysis is performed on the level of macro- and microtoponymy. In details the role of core and peripheral toponyms in the «Prague text» structure and the realization of toponyms connotations, caused contextually are viewed. In the course of investigation it is proved that the role of the toponyms is based not only upon their spatial and orientation, localization but chronotropic as well, when the toponym is functioning as symbol.

Key words: literature onomastics, poetonym, macrotoponym, microtoponym, function, toponimic space.

УДК 821.161.2-193.3

Надія Колошук

**«СОНЕТ ВАГОМИЙ, ЯК СТИЛЕТ»: ТАБІРНА ЛІРИКА
І. ГНАТЮКА ТА І. СВІТЛИЧНОГО В КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ СОНЕТНОЇ ТРАДИЦІЇ (стаття перша)**

У статті йдеться про мотиви сонетів у ліриці Івана Гнатюка та Івана Світличного, особливі причини звернення митців-в'язнів до сонетної традиції. Завдання дослідження – прочитати сонети двох поетів у порівняльному аспекті та крізь призму жанрово-поетичної форми й ліричної традиції. Їхня лірика – вагома частка української андеграундної поезії, в якій інша тематика, образний лад, настрої і голос, ніж в офіційно друкованій радянській літературі. Більшість Гнатюкових сонетів – класичні за формою. Для І. Світличного ж канонічна поетика – привід дотепно обіграти формальні правила та передусім ідеологічні